

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.12, No. 23
Spring & Summer 2023

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

**A Comparative Study of the Views of Ash'areh and Mulla Sadra on the
Mode of Divine and Non-Divine Agency According to the Rule:
"There is no Affective on the Existence Except Allah"**

Yahya Noormohammadi, Najafabadi¹

Abstract

In explaining the mode of divine and non-divine activity, the rule "There is no affective on the existence except Allah" is accepted and emphasized by Ash'ara and Mulla Sadra. However, each of them has presented a different interpretation of this rule. In this article, with a descriptive-analytical-critical method, with a comparative study between these two views, we seek to understand the answer to the question that what are the explanations, foundations and essentials of the two views of divine and non-divine agency based on the aforementioned rule? Based on this rule, the Ash'ari have denied any causality, influence, and influence among the possibilities and attribute all actions exclusively and directly to God Almighty. But Mulla Sadra, based on his philosophical foundations in the wisdom of the Supreme, while proving God's close efficacy for all actions, also accepts a role for other possibilities in the actions and proves a type of influence among the contingent beings. Many different explanations can be given from Mulla Sadra's point of

¹. Assistant Professor of Islamic Studies, Faculty of Humanities, Malayer University, Malayer, Hamedan normohamadi126@gmail.com

Received: 16/01/2022
Reviewed: 05/04/2022
Revised: 25/09/2022
Accepted: 28/09/2022

view. By examining both views, it became clear that none of them are free of problems. Of course, Mulla Sadra's point of view, with the explanation given by Mulla Ali Modares, is largely free of problems.

Keywords: Ash'are, Mulla Sadra, Divine Agency, Non-Divine Agency, the Rule: "There is no Effect in the Existence of Allah".

Problem Statement

One of the topics that has a prominent position in Islamic thinking is the issue of the relationship between beings in terms of effect and affect between them. The existence of some doubts and complications makes it difficult to reach an opinion and a point of view that is both in accordance with the narration, and convinces the mind, and also solves some of the conflicts. Sadr al-Mutalahin, while emphasizing the honor of this issue, hold that those who have been guided are very little in such issue. (Mulasadra, 1981, vol. 6, p. 369). In the meantime, the rule of "There is no affective on the existence except God " which is accepted by Muslim thinkers to a large extent, has added to the intensification of discussions and its justification and explanation has created different views in the space of Islamic thought about the issue of divine and non-divine efficacy. The content of this rule states that there is no real active cause in the world except Almighty God and other beings do not have any real role in the activity. Ashareh and Mulla Sadra are among the people who explained the nature of divine and non-divine activity according to the aforementioned rule. In this article, with a comparative study between these two views, we seek to understand the answer to the question, what are the explanations, foundations and essentials of the two views of divine and non-divine agency based on the aforementioned rule? What are the commonalities and differences between the two views?

Method

The research method is descriptive-analytical- with a critical approach, on the basis of library resources.

Findings and Results

The view of Ash'ari in the explanation and interpretation of the rule "There is no affective on the existence except Allah" which is based on the monotheism of actions and the sanctification of God's existence, negates any cause and effect relationship and influence and influence among the creatures and the likeness of God. This view has serious problems. Four explanations of God's exclusive activity can be presented in Mulla Sadra's point of view: - The Syrian unity on the nature of existence; 2- all creature are considered as relational being with respect to God; 3- Considering the causal role in all creatures as Prepositional cause and the exclusion of the real cause in Almighty God; 4- Explanation of Mr. Ali Modares. It seems that the explanation given by Agha Ali Modares Zanouzi from the point of view of

Sadr al-Mutalahin is largely free of problems. In the explanation of Agha Ali Modares, although the mediation of the lower levels of existence is accepted in agency, but this same agency, in this respect, is similar to the Supreme Being that all levels of existence are related to God, the end of his agency in the lower levels, agency in It is in the order of the verb, not in the order of the essence. Therefore, at the same time that the mediation of the lower levels of existence is justified in agency, from the same point of view, the ratio of the actions of creatures in the levels of existence, which are identical to the divine nature, is also justified to the obligatory existence.

Similarities: a) Both viewpoints accept and emphasize the rule of "There is no affective except Allah" in explaining the mode of divine and non-divine agency; b) The view of Ash'areh and some explanations accept the multiplicity of beings and the distinction between divine and non-divine existence from Mulla Sadra's perspective.

Differences: a) Ash'areh, relying on the rule, consider God Almighty to be the only agent and cause of all actions and do not accept any influence for other phenomena in any way. But Mulla Sadra, while proving God's close efficacy for all actions, also proves the role of creatures in actions. b) the essentials of the Ash'ari perspective, denying causality and influence among possible beings and reducing it to the succession of phenomena; denying the general and comprehensive legal order in the worlds of creatures; denying the connection and influence of the servants in their actions (prejudice); Denying the possibility of producing results is one of the premises of analogy, while Mulla Sadra's view is the causal relationship between creatures; the existence of general order in the world; authority of servants; It explains and proves the possibility of inferring from the preliminaries of analogy, along with monotheism of verbs. c) Mulla Sadra's principles in explaining his point of view are completely different from the principles of Ash'aree; The foundations of Mulla Sadra include the originality of existence, the special doubt of existence, the rule of the simple fact, the same connection and belongingness of the effect to the cause, the branching of the creation on the existence. Ashareh do not believe in any of these foundations.

References

- Aboudit. A, *an introduction to Nizam Hekmat Sadraei*. Tehran: Samt, first edition, first volume; 2006. Persian.
- Ash'ari. A, *Islamic essays and differences between Muslims*, Franz-Steiner. Germany-Wiesbaden: third edition; 1979. Persian.
- Ghazali. A, *Al-Economics of Belief, Dar al-Kitab al-Alamiya*. Beirut: first edition; 1988. Arabic.
- Ghazali. A, *Tahaft Al-Falasafeh, Dar and Maktaba Al-Hilal*. Beirut: first edition; 1994. Arabic.

Mohagheq Damad M and Aghamohammedreza. M, "*Criticism and investigation of personal unity of existence based on Mulla Sadra's interpretation*". Hekmat Sadraei magazine, number 1; 2016. Persian.

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
 Ontological Researches
 semi-annual scientific journal
 ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
 Type: Research

پژوهش‌های هستی‌شناختی
 دو فصلنامه علمی
 نوع مقاله: پژوهشی

Vol.12, No. 23
 Spring & Summer 2023

سال دوازدهم، شماره ۲۳
 بهار و تابستان ۱۴۰۲
 صفحات ۲۴۵-۲۷۱

بررسی تطبیقی دیدگاه اشاعره و ملاصدرا در نحوه فاعلیت الهی و غیرالهی با توجه به قاعده: «لامؤثر فی الوجود الا الله»

یحیی نورمحمدی نجف آبادی^۱

چکیده

در تبیین نحوه فاعلیت الهی و غیرالهی، قاعده «لامؤثر فی الوجود الا الله» مورد پذیرش و تأکید اشاعره و ملاصدرا است. لکن هر کدام، تفسیری متفاوت از این قاعده ارائه کرده‌اند. در این مقاله با روش توصیفی- تحلیلی - انتقادی، با بررسی تطبیقی میان این دو دیدگاه در پی فهم پاسخ به این سؤال هستیم که تبیین، مبانی و لوازم دو دیدگاه از فاعلیت الهی و غیرالهی بر پایه قاعده مزبور چیست؟ اشاعره بر اساس این قاعده، هرگونه علیت و تأثیر و تأثر را در میان فاعل‌های غیر الهی انکار کرده‌اند و فقط فاعلیت مستقیم الهی را برای همه افعال می‌پذیرند. اما ملاصدرا بر اساس مبانی فلسفی خود در حکمت متعالیه، ضمن اثبات فاعلیت قریب الهی برای تمامی افعال، نقشی را نیز برای

^۱ استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه ملایر، ملایر، همدان

normohamadi126@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۲۶

تاریخ داوری: ۱۴۰۱/۰۱/۱۶

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۰۷/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۰۶

فاعل‌های غیرالهی در افعال می‌پذیرد و گونه‌ای از تأثیر و تأثر در میان مخلوقات را اثبات می‌کند. هر دو دیدگاه دارای اشتراکات و افتراقاتی هستند و هیچ‌یک از آن دو خالی از اشکال به‌نظر نرسید. با این حال به‌نظر می‌رسد از میان تبیین‌های متعدد و مختلفی که از دیدگاه ملاصدرا ارائه شده است، تبیینی که ملاعلی مدرس از آن ارائه کرده، تا حد زیادی پیراسته از اشکالات می‌شود.

کلمات کلیدی: اشاعره، ملاصدرا، فاعلیت الهی، فاعلیت غیرالهی، قاعده: «لَا مَوْثَرٌ فِي الْوُجُودِ إِلَّا اللَّهُ».

مقدمه

یکی از موضوعاتی که در تفکر و اندیشه اسلامی، از جایگاه برجسته‌ای برخوردار است، مسأله رابطه میان موجودات از نظر تأثیر و تأثر میان آنها است. بر همین اساس، مسائلی مانند پذیرش یا عدم پذیرش رابطه علی و معلولی میان موجودات غیرالهی، و تبیین نقش و نحوه فاعلیت الهی در کنار تأثیر و تأثراتی که موجودات غیرالهی با هم دارند؛ رابطه اراده و قدرت بی‌نهایت الهی با نقش موجودات غیرالهی در ایجاد پدیده‌ها، و نیز انحصار یا عدم انحصار فاعلیت در خداوند متعال؛ رابطه انسان با افعال خود، مورد توجه جدی اندیشمندان مسلمان بوده است و سبب پیدایش مسائل و مباحث متعددی در علم فلسفه، کلام، تفسیر و عرفان گشته است. طرح مباحثی همچون: اصل علیت و فروع آن، تبیین توحید افعالی، رابطه مقدمات قیاس با نتیجه آن، جبر و اختیار، قضا و قدر، تبیین و تفسیر برخی آیات قرآن و غیره، نمونه‌ای از این مباحث هستند.

اهمیت این موضوع از آنجا روشن می‌گردد که انکار رابطه علی و معلولی در میان موجودات غیرالهی؛ پذیرش جبر و انکار اختیار و نقش‌آفرینی اراده انسان و سایر مخلوقات در افعال خود، عدم جواز استنتاج از مقدمات قیاس، رد هرگونه تلاش علمی برای کشف قوانین و قواعد کلی حاکم بر جهان هستی و غیره را به همراه دارد. اما پذیرش رابطه علی و معلولی، وضع را متفاوت می‌سازد.

طرح این مباحث، زمینه‌ساز پیدایش مذاهب متعدد، با دیدگاه‌های بسیار متفاوت در علوم مختلف شده است. طیف‌هایی مثل امامیه، اشاعره و معتزله، و مذاهبی مانند: امر بین الامرین، جبریه و مفوضه، و نظریاتی همچون کسب، عادت الله و غیره.

دلالت ظاهر آیات قرآن در این‌باره نیز متفاوت است؛ برخی دلالت بر حصر فاعلیت در خداوند متعال دارند (رعد: ۱۶؛ انعام: ۱۰۱ و ۱۰۲؛ حشر: ۲۴؛ زمر: ۶۲؛ أعراف: ۵۴؛ غافر:

۶۲)؛ برخی نیز به وجود رابطه تأثیری در میان مخلوقات اشاره دارند (بقره: ۲۲؛ سجده: ۲۷؛ روم: ۴۸؛ رعد: ۴)؛ دسته سومی نیز وجود دارند که برخی افعال را به انسان یا سایر مخلوقات نسبت می‌دهند و در عین حال، همان افعال را به خداوند متعال مستند می‌سازند (انفال: ۱۷؛ نسا: ۸۱؛ زخرف: ۸۰؛ یونس: ۳۱، نازعات: ۵). همین امر، حل مسأله را پیچیده‌تر می‌سازد و رسیدن به نظر و دیدگاهی که هم مطابق با نقل باشد، و هم عقل را اقناع سازد، و نیز برطرف کننده پاره‌ای از تعارضات باشد، دشوار می‌سازد، به گونه‌ای که صدرالمتألهین ضمن تأکید بر شرافت این مسئله، مهتدیان در آن را بسیار اندک دانسته است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۳۶۹). در این میان قاعده «لا مؤثر فی الوجود الا الله» که تا حد زیادی مورد قبول اندیشمندان مسلمان است، بر تشدید مباحث افزوده است و توجیه و تبیین آن، دیدگاه‌های مختلفی را در فضای اندیشه اسلامی پیرامون موضوع نحوه فاعلیت الهی و غیرالهی پدید آورده است. هم در کلام، و هم در فلسفه، و هم در عرفان نظری به قاعده مزبور توجه شده است (طوسی، ۱۹۸۲، ج ۳، ص ۳۳۳؛ ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۳۷۳) و براساس آن، موضوع نحوه فاعلیت الهی و غیرالهی مورد بررسی قرار گرفته است. مفاد این قاعده بیان‌گر آن است که در جهان، هیچ علت فاعل و هستی‌بخش حقیقی به جز خداوند متعال نیست و سایر موجودات، هیچ نقش حقیقی در فاعلیت و هستی‌بخشی ندارند. از جمله افرادی که با توجه به قاعده مزبور به تبیین نحوه فاعلیت الهی و غیر الهی پرداخته‌اند، اشاعره و ملاصدرا هستند. در این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی - انتقادی به بررسی نحوه فاعلیت الهی و غیرالهی از منظر اشاعره در کلام اهل سنت و ملاصدرا، فیلسوف برجسته شیعه، با توجه به قاعده مزبور می‌پردازیم. درواقع با بررسی تطبیقی میان این دو دیدگاه در پی فهم پاسخ این سؤال هستیم که تبیین، مبانی و لوازم دو دیدگاه از فاعلیت الهی و غیرالهی بر پایه قاعده مزبور چیست؟

پیشینه پژوهش

پژوهش‌هایی در این باره از سوی محققین صورت گرفته است؛ مانند مقاله «توحید افعالی از دیدگاه اشاعره و عرفا» نوشته آقای قاسم کاکایی که در سال ۸۶ در مجله نامه مفید، شماره ۳ منتشر شده است. مقاله «توحید افعالی از منظر صدرالمتألهین» نوشته آقای

غلامحسین سبزعلی که در تاریخ ۲۷ دی ۸۹ در سایت راسخون انتشار یافته است. مقاله «توحید افعالی در حکمت متعالیه» نوشته خانم ناهید نفیسی که در سال ۸۵ در مجله خردنامه صدرا، شماره ۴۳ منتشر شده است. مقاله «بررسی تقریر اشاعره از نظریه خلق از عدم» نوشته آقای مرتضی براتی که در سال ۸۶ در مجله پژوهش‌های فلسفی شماره ۴ منتشر شده است. مقاله «علیت از نگاه اشاعره، مکتب تفکیک و حکمت متعالیه» نوشته سیدخلیل علاقه‌بند حسینی طوسی که در سال ۱۹۹۹ در مجله حوزه، شماره ۹۲ چاپ گردیده است. مقاله «نقد و بررسی وحدت شخصی وجود بر اساس تقریر ملاصدرا» نوشته آقای سید مصطفی محقق داماد و خانم مریم آقامحمدرضا که در سال ۹۵ در مجله حکمت صدرا، شماره اول به چاپ رسیده است. در تمام این پژوهش‌ها و تحقیقات، مطالب خوب و ارزنده‌ای درباره علیت خداوند و نقش آن در عالم و نیز توحید افعالی و رابطه آن با قاعده و اصل علیت و تأثیر پدیده‌ها بر یکدیگر، ارائه شده است. اما اولاً بررسی تطبیقی میان دیدگاه اشاعره و ملاصدرا در این باره؛ ثانیاً توجه به قاعده «لامؤثر فی الوجود الا الله» و جایگاه آن در تبیین دیدگاه‌ها؛ ثالثاً تبیین دیدگاه ملاصدرا بر اساس تقریر ملاعلی مدرس؛ رابعاً توجه به اشتراکات و افتراقات این دو دیدگاه و چگونگی تبیین آن دو از قاعده مزبور، یا مورد توجه نبوده است و یا اینکه کمتر به آنها پرداخته شده است و از جهات و منظرهای دیگر به موضوع توجه شده است. از اینرو لازم است تا دیدگاه اشاعره و ملاصدرا در نحوه فاعلیت الهی با توجه به قاعده «لامؤثر فی الوجود الا الله» که مورد قبول هر دو دیدگاه است، به صورت تطبیقی مورد توجه و پژوهش قرار گیرد.

بررسی دیدگاه اشاعره در قاعده «لا مؤثر فی الوجود الا الله»

اشاعره به منظور تعظیم قدرت الهی و تقدیس او از شوائب نقصان و حاجت به غیر، و با تکیه بر قاعده «لامؤثر فی الوجود الا الله»، و نیز با استفاده نادرست از مسائلی چون: توحید در خالقیت، علم سابق الهی، عمومیت قدرت و سلطنت الهی، شمول اراده الهی، قضا و قدر و غیره، خداوند متعال را تنها فاعل و علت همه افعال و مؤثر تمام آثار و مباشرت و جمع حرکات و بوجود آورنده کل موجودات در تمام مراتب هستی می‌دانند و هیچ‌گونه

تأثیری را برای سایر پدیده‌ها، به هیچ‌وجه نمی‌پذیرند. حتی سایر موجودات را به عنوان واسطه در علیت و فاعلیت الهی نمی‌پذیرند و فاعلیت خداوند متعال را به صورت مباشر و بی‌نیاز از هرگونه واسطه می‌دانند. بنابراین، در تمامی صفحه وجود، به جز خداوند سبحان، هیچ فاعل و خالق دیگری مطلقاً وجود ندارد، نه به صورت مستقل و نه به صورت تبعی، و تمام موجودات، در ذات، صفات و افعال خود، وابسته و معلول خداوند سبحان هستند. خداوند متعال دارای قدرت مطلق و نامحدود است. لذا هر قدرتی از اوست و سایر موجودات، فاقد هرگونه قدرت هستند. در نتیجه توانی برای ایجاد ذات، انجام فعل و کسب صفت ندارند و تمام این امور، منحصراً در اختیار خداوند قادر مطلق می‌باشد (غزالی، ۱۹۹۴، ص ۱۸۹؛ ایجی، ۱۹۴۶، ج ۱، ص ۲۴۱؛ مظفر، ۲۰۰۱، ج ۲، ص ۱۳۵؛ مرعشی، ۱۹۸۸، ج ۱، ص ۱۴۸).

فخررازی نیز ضمن پذیرش این دیدگاه، آن را به تمام اهل سنت و جماعت نسبت می‌دهد، و بر آن اینگونه استدلال می‌آورد: ملاک آنچه مقدر خداست و مورد اتفاق همه طوایف است، همان امکان (فقد کمال و داشتن حاجت و نیاز به فاعل) می‌باشد. این ملاک (امکان) میان همه ممکنات مشترک است. بنابراین، همه ممکنات در این که مقدر خداوند متعال هستند (و از او صادر می‌شوند) مشترک و یکسان هستند. لذا اختصاص برخی از آنها به صدور از خداوند متعال، و جدا نمودن برخی دیگر، نیازمند به مخصّص و وجه ترجیح است (که وجود ندارد) و از آنجا که ترجیح بلا مرجح محال است، پس تبعیضی میان ممکنات در تعلق یافتن به قدرت بی‌واسطه الهی جایز نمی‌باشد. بنابراین، قدرت الهی به تمام ممکنات، بدون هیچ واسطه‌ای تعلق می‌یابد (رازی، ۱۹۹۰، ص ۴۱۶ و ۴۱۷). در نتیجه، هر فعلی که در عالم هستی رخ می‌دهد، مستقیماً و بدون واسطه از خداوند متعال صادر شده است و هیچ تأثیر و تأثیری میان مخلوقات وجود ندارد و رابطه علی و معلولی تنها میان واجب و ممکنات برقرار است (همان).

البته نسبت این دیدگاه به اشاعره، بدین جهت نیست که ایشان مبتکر این نظریه بوده‌اند. زیرا پیش از شیخ ابوالحسن اشعری (متوفی ۳۲۴هـ)، افرادی مانند: جهم بن صفوان (متوفی ۱۲۸هـ)، طایفه ضراریه «أصحاب ضرار بن عمرو (متوفی ۱۳۱هـ)» و طایفه نجاریه «أصحاب حسین بن محمد بن عبد الله النجار (متوفی ۲۳۰هـ)»، چنین دیدگاه‌هایی،

بویژه درباره نظریه کسب و اختیار و اراده انسان داشته‌اند (سبحانی، ۲۰۰۷، ص ۱۹۷). خود اشعری نیز به این نکته اذعان دارد و در تبیین دیدگاه‌های جهنم بن صفوان می‌نویسد: «تفرّد جهنم بأمور، منها: أنّه لا فعل لأحد فی الحقیقه إلاّ الله وحده، و أنّ الناس إنّما تنسب إليهم أفعالهم علی المجاز، كما یقال: تحرّکت الشجرة، و دار الفلک، و زالت الشمس» (اشعری، ۱۹۷۹، ص ۲۷۹). لکن از آنجا که شیخ ابوالحسن اشعری و شاگردان او، این نظریه را محکم و استوار کرده‌اند و با ادله عقلی و نقلی به تبیین آن پرداخته‌اند، این دیدگاه از ممیزات منهج آنها به حساب آمده و به ایشان نسبت داده شده است.

لوازم دیدگاه اشاعره

دیدگاه اشاعره لوازم متعددی را به همراه خود دارد، و اشاعره نیز از آنها غافل نبوده، به آنها ملتزم شده‌اند. مهمترین این لوازم، انکار علیّت و تأثیر و تأثر میان موجودات امکانی، و در نتیجه انکار نظم و نظام کلی و فراگیر قانونمند در عالم مخلوقات است. همچنین انکار ارتباط و تأثیر بندگان در افعالشان (جبر)؛ انکار امکان تولید نتیجه از مقدمات قیاس، و عدم ضرورت پدید آمدن آگاهی و نتیجه، پس از مقدمات استدلال. لوازم پیش‌گفته، اشاعره را با یک چالش بسیار جدی مواجه می‌سازند؛ حس و تجربه به ما می‌گویند که جهان و موجودات در آن، از نظم و ویژه برخوردارند و حدوث برخی پدیده‌ها، همواره بدنبال برخی دیگر محقق می‌شوند. لذا چگونه می‌توان علیّت و رابطه ضروری علی- معلولی در میان پدیده‌ها را انکار کرد، درحالی‌که بسیاری از پدیده‌ها و موجودات، قابل انفکاک از یکدیگر نیستند، و تأثیر پدیده‌ها بر یکدیگر، امری بدیهی و روشن است؟

اشاعره در مقام پاسخ به این اشکال، و بدنبال برطرف ساختن این چالش، دو پاسخ داده‌اند: اولاً: آنچه با حس و تجربه ادراک می‌شود، حصول پدیده‌ها در پی پدیده‌های دیگر (بدون ترتب حقیقی علی و معلولی) است، نه مشاهده صدور و حصول پدیده‌ها توسط پدیده‌های دیگر به گونه‌ای که میان آنها رابطه علی و معلولی و ترتب حقیقی برقرار باشد (غزالی، ۱۹۹۴، ص ۱۹۰). ثانیاً: ایشان به نظریه «عادت الله» متوسل می‌شوند. براساس این نظریه، در حقیقت، این جریان عادت الهی است که اراده او بدون هیچ واسطه‌ای به

این تعلق گرفته تا پدیده‌ای، در پی پدیده دیگر حادث شود و بوجود آید. بنابراین هیچ ضرورتی میان وجود هیچ پدیده‌ای با وجود پدیده دیگر نیست؛ همچنین حصول شرایط و اسباب طبیعی، هیچ دخالتی در پدید آمدن هیچ پدیده‌ای ندارد، حتی میان نفس و تصورات یا مقدمات قیاس و برهان با نتیجه آن نیز هیچ ارتباط علی - معلولی، و هیچ وابستگی ضروری وجود ندارد (قوشچی، ۱۹۳۲، ص ۲۹۲؛ تفتازانی، ۱۹۸۶، ص ۲۹؛ غزالی، ۱۹۹۴، ص ۱۹۱ - ۱۹۲)، بلکه ضرورت وجود یا عدم ممکنات در پی اسباب و شرایط و ممکنات دیگر، تنها به اراده الهی که علت تامه منحصراً تمام ممکنات است وابسته است. از اینرو، نظم مکرری که در طبیعت مشاهده می‌شود، یک اتفاق و تقارن مکرر طبیعی است، و تنها عامل این تکرر تقارن، جریان عادت الهی است.

اشاعره میان انسان و افعال و اعمال او نیز رابطه علی را نمی‌پذیرند و فاعل افعال انسان را نیز خداوند سبحان می‌دانند (شهرستانی، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۹۸). به عقیده ایشان، تنها چیزی که درباره ارتباط انسان با افعالش می‌توان پذیرفت، «کسب» است، یعنی اگرچه قدرت عبد در ایجاد و حدوث فعل، هیچ نقش و تأثیری ندارد، لکن بواسطه مقارنتی که با قدرت و اراده الهی در ایجاد فعل دارد، در عنوانی که فعل به خود می‌گیرد، تأثیر می‌گذارد. لذا هم قدرت خداوند به فعل تعلق گرفته، و هم قدرت بندگان، لکن قدرت خداوند به صورت تعلق تأثیری و ایجاد است، اما قدرت بندگان به صورت تعلق تقارنی و محل پذیرش است (غزالی، ۱۹۸۸، ص ۴۷؛ تفتازانی، ۱۹۸۶، ص ۱۱۷؛ ایچی، ۱۹۴۶، ج ۸، ص ۱۴۶).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

بررسی و نقد دیدگاه اشاعره

۱- انکار علیت در میان ممکنات، خلاف بداهت و وجدان است. برای اثبات این مطلب، کافی است که با علم حضوری، به رابطه میان نفس و افعالش، مانند اراده و تفکر، توجهی بیاندازیم. با علم حضوری خطا ناپذیر در می‌یابیم که یک نحوه رابطه حقیقی میان نفس و افعالش برقرار است، به گونه‌ای که افعال نفس، در وجودشان قائم به نفس هستند و این نفس است که آنها را ایجاد می‌کند.

۲- چگونه ممکن است رابطه میان نفس و معلومات با تولید علم و آگاهی را انکار کرد، در حالی که با علم حضوری، در بدیهیات اولیه و قضایای تحلیلی، زایش و حصول علم از معلومات پیشین را مشاهده می‌کنیم و می‌یابیم که علمی، از تحلیل علمی دیگر حاصل شد. آیا هیچ رابطه‌ای میان دو قضیه: «یک، نصف دو است» و «دو، نصف چهار است» با قضیه «یک، نیم نیم چهار است»، نیست؟

۳- مجبور دانستن انسان نیز خلاف وجدان و واقع است. هر کسی در خود می‌یابد که اختیار دارد و می‌تواند اراده کند که کاری را انجام دهد یا ترک کند. اساساً اگر انسانها مجبورند و اراده آنها نقشی در اعمالشان ندارد، تشریح احکام و وضع تکلیف و نزول کتاب‌های آسمانی و ارشاد و راهنمایی انسان‌ها به خیر و سعادت و دعوت از آنها به پیمودن مسیر کمال و اوامر و نواهی و عقاب و پاداش و ... به چه معناست؟ آیا اعتقاد به جبر، به معنای عبث و بیهوده دانستن این امور نیست؟ آیا صدور فعل عبث و بیهوده از خداوند حکیم جایز است؟ (امیرالمؤمنین علی علیه السلام در خطبه ۷۸ نهج البلاغه در پاسخ به پیرمردی که بعد از واقعه صفین درباره قضا و قدر و اختیار انسان از آن حضرت سؤال کرده بود، به این مطلب اشاره دارد).

۴- نسبتی که اشاعره، در نظریه کسب، بین عبد و فعل بیان کرده‌اند نیز مورد قبول نیست. چگونه می‌شود به صرف مقارنت فعل با قدرت عبد، فعل را به عبد نسبت داد، درحالی که هیچ نقش و تأثیری برای قدرت و اراده عبد در فعل وجود ندارد؟ حال اگر نسبتی وجود نداشته باشد و عبد در پیدایش و ایجاد فعل، نقش و تأثیری نداشته باشد، چگونه می‌توان عبد را بدلیل این عمل، مؤاخذه یا مجازات و عقاب نمود؟ آیا چنین عملی، عبد را شایسته ثواب و پاداش می‌کند؟

۵- اشاعره برای تقدیس ذات باری تعالی به چنین دیدگاهی معتقد شدند، درحالی که نتیجه این دیدگاه، نشستن شائبه ظلم بر ذات واجب تعالی است.

۶- دیدگاه اشاعره، با صریح آیات قرآن نیز در تعارض است. از نظر قرآن، وجود قانون و رابطه علیت میان ظواهر طبیعت، و استناد برخی آثار طبیعی به برخی دیگر، مورد تأیید است. رابطه میان باد و ابر و باران و رویش نباتات و خلقت جانداران از آب و غیره نمونه-

هایی از تأثیرات موجودات طبیعی بر یکدیگر است. البته قرآن، تمام این تأثیرات را در طول قدرت و اراده الهی می‌داند و هیچ مؤثری را در تأثیرش مستقل از خداوند نمی‌داند. ۷- استدلالی فخررازی برای اثبات دیدگاه اشاعره نیز مردود است. زیرا «امکان»، ملاک معلولیت است، نه ملاک معلول خدا بودن. لذا اگرچه هر موجودی که ذاتاً ممکن الوجود است، معلول و نیازمند به علت است، لکن ضرورت ندارد که معلول واجب‌الوجوب نیز باشد. این امر مستلزم ترجیح بدون مرجح نیست. زیرا طبق قاعده سنخیت، بایستی میان علت و معلول تناسب و سنخیتی وجود داشته باشد. لذا هر معلولی از هر علتی صادر نمی‌شود، بلکه معلول‌های خاص از علت‌های خاصی که با آنها سنخیت دارند، صادر می‌شوند. از آنجاکه تمام ممکنات، این مناسبت و سنخیت را ندارند تا مستقیماً و بدون واسطه از علت نخستین و واجب‌الوجود صادر شوند. از این‌رو اختصاص داشتن برخی از ممکنات به معلولیت بی‌واسطه الهی و اختصاص برخی دیگر به معلولیت باواسطه، ترجیح بلامرجح نیست. همچنین، پذیرش عوامل تأثیرگذار دیگر در ممکنات، مستلزم ضعف و نقص در واجب‌الوجود کامل مطلق نیست. زیرا آنچه مانع از معلولیت مستقیم ممکنات می‌شود، حدود و نواقص ذاتی خود ممکنات است، نه نقص و عجز واجب‌الوجوب.

دیدگاه ملاصدرا در قاعده «لا مؤثر فی الوجود الا الله»

ملاصدرا نیز قاعده «لامؤثر فی الوجود الا الله» را می‌پذیرد و بر آن تأکید می‌ورزد. البته او دیدگاهی معقول، خردمندانه و معتدل‌تر از دیدگاه اشاعره دارد. او درعین حال که علیت حقیقی را در ذات واجب تعالی منحصر می‌کند، به وجود رابطه علیت و تأثیر و تأثر در میان ممکنات اذعان دارد. ملاصدرا در این‌باره از نظریه «امر بین الامرین» در مذهب امامیه الهام گرفته است، یعنی نه جبر اشاعره، و نه تفویض معتزله، بلکه واقعیتی میان این دو دیدگاه که هم با توحید افعالی و قدرت و اختیار مطلق ذات الهی سازگار باشد، و هم دربردارنده پذیرش رابطه ضروری علیت میان مخلوقات باشد. او «امر بین الامرین» را نه ترکیبی از جبر و تفویض می‌داند، و نه چیزی خارج از این دو؛ چنان که آنرا اختیار و جبر ناقص، یا اختیار از یک جهت و اضطرار از جهت دیگر نیز نمی‌داند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۳۷۵؛ همو، ۲۰۱۰، ج ۲، ص ۳۱۳).

اصولی که ملاصدرا در ارائه دیدگاه خود در توحید افعالی و تبیین «لامؤثر فی الوجود الا الله» و «امر بین الامرین» بر آنها تکیه می‌کند، عبارتند از: اصالت وجود، تشکیک خاصی وجود، قاعده بسیط الحقیقه، عین ربط و تعلق بودن معلول نسبت به علت، متفرع بودن ایجاد بر وجود، در نتیجه: راه داشتن احتیاج و تعلق در مقام افعال ممکن الوجود، علاوه بر ذات آنها، و عین فقر و تعلق بودن ذات و افعال ممکن الوجود به واجب الوجود.

براساس اصول یاد شده، دیدگاه ملاصدرا را می‌توان به چند وجه، تبیین کرد. زیرا براساس این اصول، گاهی ملاصدرا، تشکیک خاصی و وحدت سریانی وجودی را نتیجه می‌گیرد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۱۲۰) که در این صورت هنوز وجهی برای کثرت و رابطه علی- معلولی در موجودات باقی است، و گاهی از آن فراتر رفته و به وحدت شخصیه قائل شده و هستی را وجود واحد اطلاقی دانسته است، و بر این اساس، رابطه مبدأ و منتها را از علت و معلول به شأن و ذی‌شأن، تعالی بخشیده است. تبیین قاعده «لامؤثر فی الوجود الا الله» نیز براساس هر یک از این دیدگاه‌ها، متفاوت می‌شود.

تبیین اول: بر اساس نظریه اصالت وجود و بدنبال آن، نظریه تشکیک خاصی وجود، موجودات، حقیقت واحده خارجی هستند، و حقیقت وجود در کل هستی، یک واحد ساری، دارای مراتب شدت و ضعف را تشکیل می‌دهد. لذا عالم هستی، از واجب بالذات تا هیولای اولی، یک حقیقت عینی واحد است که از طریق تفاضل و کمال و نقص تکثر یافته است. براین اساس، گونه‌ای از تعدد و تنوع در وجود، ولو به صورت کمال و نقص یا شدت و ضعف وجودی در کنار وحدت سریانی حقیقی و خارجی پذیرفته می‌شود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۱۲۰).

در تشکیک خاصی، میان مراتب متفاضل وجود، رابطه علی - معلولی برقرار است و هر مرتبه‌ای، علت مرتبه پایین، و معلول مرتبه بالاتر است. ملاصدرا در مباحث علت و معلول، گاهی معلول را وجود رابطی معرفی می‌کند و گاهی آن را وجود رابط. تبیین اول از دیدگاه او در قاعده «لا مؤثر فی الوجود الا الله» براساس وجود رابطی دانستن معلول است. بر این اساس، معلول در عین حال که وجودش للغير (علت) است، دارای وجود فی نفسه نیز هست و در خارج، واقعیت علت و معلول مغایر یکدیگرند، لذا رابطه علی-

معلولی موجب کثرت اشیا و موجودات است و می‌توان معلول را از طریق مفهوم اسمی ماهوی‌اش، بدون در نظر گرفتن علّت و مستقل از آن تصور کرد (عبودیت، ۲۰۰۶، ج ۱، ص ۲۱۹). به تعبیر دیگر: در این نظر، معلول صرفاً واقعی است که به لحاظ خارج، «ذات هو الربط الی العله» است، اما به حسب تحلیل ذهن، ماهیت و سایر مفاهیم اسمی از آن «ذات لها الربط الی العله» می‌باشد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴، ص ۲۳۲). در نتیجه، معلول وجودی است عین ایجاد علّت، و واقعی است عین تعلق به علّت.

با این مقدمه، در تبیین اول از قاعده «لا مؤثر فی الوجود الا الله» می‌توان گفت: طبق نظریه وجود رابطی، معلول در خارج عین ایجاد و ربط به علّت خود است. چنانچه معلول عین ربط و تعلق به علّت باشد، افعال اختیاری او نیز باید عین ربط به علّت باشند. لذا همانطور که ممکنات در عالم هستی، معلول واجب‌الوجود بالذات هستند، افعال آنها نیز باید عین ربط و تعلق به واجب‌الوجود تعالی باشند (زنوزی، ۱۹۹۷، ص ۸۹). از اینرو، افعال مخلوقات، و از جمله انسان، همان‌طور که حقیقتاً به خود آنها نسبت دارند، به علّت فاعلی مخلوقات، یعنی واجب‌الوجود نیز حقیقتاً انتساب دارند. زیرا در واقع، عین الربط به واجب‌الوجود، و قائم به او هستند. لذا انتساب این افعال به هر یک از واجب‌الوجود یا مخلوقات او، از سر مجاز نیست، بلکه چنانچه به عین تعلق و ربط بودن وجود مخلوقات و افعال آنها نظر بیان‌دازیم، واجب‌الوجود را فاعل قریب حقیقی آنها می‌یابیم. و نیز هنگامی که به رابطه این افعال با فاعل‌های ممکن‌الوجودشان نظر می‌اندازیم، باز رابطه حقیقی میان آن دو مشاهده می‌کنیم. نکته قابل توجه اینجاست که چون رابطه این افعال با واجب‌الوجود بالذات، شدیدتر و حقیقی‌تر از فاعل‌های ممکن است، لذا سلب آنها از ممکن‌الوجودها جایز است، به خلاف واجب‌الوجود که به هیچ وجه قابل سلب از آن نیستند. نکته دیگر اینکه: واجب‌الوجود را در تمام مراتب هستی و در ارتباط با تمام افعال، هم می‌توان فاعل قریب دانست (هنگامی که به عین الربط بودن آن افعال به واجب‌الوجود توجه داشته باشیم)، و هم فاعل بعید (هنگامی که افعال را با توجه به اینکه فعل فاعل‌های ممکن‌الوجوداند، به واجب‌الوجود نسبت می‌دهیم) (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۶، صص ۳۸۷ و ۳۷۴؛ زنوزی، ۱۹۹۷، ص ۸۲).

با این بیان، روشن گردید آنکه در تمام مراتب هستی، فاعل قریب و حقیقی تمام ممکنات و افعال آنها است، خداوند متعال است «لا مؤثر فی الوجود الا الله». در عین حال، رابطه حقیقی علی میان مخلوقات با افعال‌شان نیز مورد پذیرش است؛ «امر بین الامرین».

تبیین دوم: در تبیین اول، معلول را وجود رابطی دانستیم. اما به عقیده ملاصدرا، نظریه وجود رابطی معلول، به نظریه وجود رابط بودن معلول منتهی می‌شود. بر اساس این نظریه، برخلاف نظر مشهور، ملاصدرا منکر وجود فی نفسه برای معلول می‌شود و آن را جز ایجاد علت و حیثیت صدور، قیام و ربط به علت نمی‌داند، به طوری که حتی در ذهن نیز ممکن نیست آن را به ذات و ربطی مغایر ذات تحلیل کرد. یعنی حتی به حسب ذهن هم «ذات لها الربط» نیست (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۳۳۰؛ عبودیت، ۲۰۰۶، ج ۱، ص ۲۱۳). به تعبیر دیگر، معلول همان ایجاد، کار، فعالیت، و عین وابستگی، قیام، صدور و ربط به علت است، نه اینکه واقعیتی است که در اثر ایجاد و کار و فعالیت علت موجود شده، منتهی وابسته و قائم و مرتبط به او است. از اینرو، معلول عین فقر و احتیاج و ایجاد علت است، نه چیزیکه موجود به ایجاد علت و محتاج به آن باشد (عبودیت، همان، ص ۲۱۸).

لوازم تبیین دوم از دیدگاه ملاصدرا

لازمه این نظریه، عدم مغایرت واقعیت معلول و علت در خارج است، به گونه‌ای که اگر علت را یکی از اشیا بشماریم و به آن عددی اختصاص دهیم، دیگر نمی‌توان معلول را ثانی آن شمرد و عددی را هم به آن اختصاص داد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲، ص ۲۹۹؛ عبودیت، همان، ص ۲۲۰). این عدم مغایرت به معنای عینیت و یگانگی علت و معلول نیست، یعنی آن واقعیتی که مصداق مفهوم علت است، بعینه مصداق مفهوم معلول یا دست کم شامل آن نیست (طباطبایی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۳۰)، بلکه به این معناست که معلول به جای اینکه واقعیتی مغایر علت باشد، شأنی از همان خود واقعیت علت است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۴۷). بر این اساس، اگرچه رابطه علی - معلولی موجب کثرت واقعیات و اشیا و موجودات نمی‌شود. اما مطلق کثرت نیز نفی نمی‌شود، بلکه با

نفی موجودیت، شیئیت و واقعیت از مخلوقات و ممکنات، آنها را به منزله شئون متکثر واقعیت و موجود یگانه درمی‌آورد (عبودیت، همان، ص ۲۲). نتیجه این نظریه؛ وحدت شخصیه وجود (با تفسیر صدراپی آن) و تعالی بخشیدن رابطه مبدأ و منتها، از علّت و معلول به شأن و ذی‌شأن می‌باشد. رابطه علیّت نیز جای خود را با تشّان عوض می‌کند. انحصار تأثیر و فاعلیّت در خداوند متعال نیز بر این اساس، تبیین روشن‌تری پیدا می‌کند. زیرا تمام هستی، چیزی جز مظاهر و جلوه‌ها و شئونات واجب الوجود نیستند و وجود، در واجب‌الوجود که دارای وحدت حقه حقیقیه، و مشتمل بر تمام کمالات و مراتب هستی است، منحصر می‌شود. نور وجود اوست که در تمام هستی ظهور یافته و سرتاسر وجود را دربر گرفته و بر تمام ذرات اکوان وجودی عالم، محیط و قاهر گردیده است. لذا تمام ممکنات و آثار آنها جلوه‌ای از جلوه‌های واجب تعالی هستند، و آثار و افعال ممکنات، علاوه بر اینکه منتسب به ممکنات‌اند، انتساب بیشتر و نزدیکتری به ذات واجب دارند. قرب واجب به هر چیزی از خود آن چیز بیشتر است، و فاعلیّت او نیز نسبت به هر چیزی، از سایر چیزها حقیقی‌تر است. البته از منظر دیگر، مرتبه الوهیت واجب تعالی بقدری بالاست که هیچ ممکنی را نمی‌توان هم سنگ و هم طراز و نزدیک به آن دانست. لذا از این منظر، می‌توان آثار و افعال ممکنات را به خود آنها انتساب داد و ذات واجب الوجوب را فاعل بعید بشمار آورد. بنابراین، واجب الوجود، هم فاعل قریب می‌شود و هم فاعل بعید. انتساب آثار و افعال ممکنات نیز، هم به واجب‌الوجود، صحیح و حقیقی است، و هم به ممکن‌الوجودها. ملاصدرا در این باره می‌نویسد: «بنابراین، همانطور که هیچ شأنی در وجود نیست مگر اینکه شأن اوست، همین‌گونه هیچ فعلی نیست مگر اینکه فعل اوست، نه به این معنا که مثلاً فعل زید از او صادر نشده باشد، بلکه بدین معنا که فعل زید، با اینکه به صورت حقیقی و نه مجازی فعل زید است، درعین حال فعل خداوند نیز به صورت حقیقی می‌باشد.» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۲۷۳-۲۷۴).

تبیین سوم: در فلسفه اسلامی، علّت را به دو قسم حقیقی و اعدادی تقسیم می‌کنند. علّت حقیقی علّتی است که معلول در وجودش به آن وابسته است، و علّت، نیازی از نیازهای وجودی معلول را برطرف می‌سازد. بر خلاف علّت اعدادی که رفع نیاز وجودی از معلول نمی‌کند، بلکه شرایط را برای پیدایش معلول فراهم می‌سازد و معلول از این حیث

به آن وابسته است. آنچه در فلسفه اسلامی شهرت دارد؛ علیت حقیقی منحصر در مجردات است، و تمام علل مادی را علل‌های اعدادی می‌دانند. ملاصدرا هستی‌بخشی و علیت فاعلی را منحصر در خداوند متعال می‌داند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۸۵ و ج ۸، ص ۲۲۳). براین اساس، در تمام مراتب هستی، چه مجردات و چه مادیات، تنها خداوند متعال است که هستی‌دهنده به سایر موجودات است، و سایر موجودات، علل هستی‌بخش نیستند و ارتباط هستی‌بخشی با یکدیگر ندارند. لذا تنها مصداق علل فاعلی و حقیقی، خداوند متعال است، و سایر موجودات، نقشی اعدادی و بسترساز در پیدایش معلولات دارند. بنابراین، به جز خداوند سبحان، هیچ مؤثری (به معنای علل فاعلی و حقیقی، در مقابل علت اعدادی) وجود ندارد، اگرچه نقش سایر موجودات به عنوان علل اعدادی، مورد پذیرش است.

بررسی و نقد دیدگاه ملاصدرا

اولاً: به نظر می‌رسد، ملاصدرا در نظریه خود بیشتر به دنبال تبیین چگونگی تأثیر مستقیم الهی در تمام مراتب هستی است، و کمتر به چگونگی تأثیر فاعل‌های غیرالهی بر یکدیگر پرداخته است. گویا این امر را بدیهی و مفروض و بی‌نیاز از اثبات و تبیین می‌دانسته است. درحالی‌که این موضوع نیز اهمیت بسیاری دارد، بخصوص بر اساس تبیین دوم از دیدگاه صدرا (نظریه وحدت شخصیه وجود) که اساساً وجود هر موجودی غیر از واجب تعالی انکار می‌شود و تمام ماسوی الله به عنوان شئون و تجلیات او دانسته می‌شود، در نتیجه رابطه علیت نیز مطلقاً نفی می‌شود. در اینصورت باید چگونگی رابطه شئون با یکدیگر تبیین شود. آیا تأثیر و تأثر، معنایی عام‌تر از علیت دارد، به گونه‌ای که علیت، یک قسم از آن محسوب می‌شود؟ یا اساساً تأثیر و تأثری در بین نیست و مؤثریت، در واجب تعالی منحصر می‌شود؟ در اینصورت دیگر نمی‌توان «امر بین الامرین» را نتیجه گرفت، بلکه تا حدود زیادی به حرف اشاعره نزدیک می‌شود. بنابراین، اگرچه تلاش ملاصدرا در اثبات و تبیین چگونگی فاعلیت قریب خداوند متعال نسبت به همه افعال، شایان توجه و تقدیر است، اما در کنار آن، به نظر می‌رسد کاستی‌هایی در خصوص تبیین چگونگی رابطه تأثیری در میان فاعل‌های غیر الهی نیز وجود دارد.

ثانیاً: در تبیین سوم گفته شد که تمام ماسوی الله، حتی مجردات، علت اعدادی هستند، و علت حقیقی منحصر است در واجب تعالی. منظور از علت اعدادی بودن مجردات، بویژه صادر اول و سایر عقول چیست؟ اگر همان معنای مشهور در فلسفه باشد، در این صورت بقای آنها برای بقای معلول ضروری نیست. زیرا از ویژگی‌های علت اعدادی، عدم ضرورت وجود او برای بقای معلول است، و تنها آنها نقش خود را پیش و هنگام ایجاد و حدوث معلول ایفا می‌کنند. نتیجه این می‌شود که بقای صادر اول برای بقای مراتب پائین‌تر و جهان ماده، ضرورتی ندارد و نابود شدن آن، ضرری به مراتب پائین نمی‌زند. آیا ملاصدرا چنین لازمه‌ای را می‌پذیرد، یا تعریف دیگری از علت اعدادی دارد؟ اگر چنین است، آن تعریف کدام است؟ ممکن است گفته شود: علل اعدادی اقسامی دارند، و برخی از این اقسام، همانند علل حقیقی باید باقی بمانند و بقای آنها برای بقای معلول ضروری است. در این صورت تفاوتی میان علت حقیقی و علت اعدادی باقی نمی‌ماند و این قسم از علل اعدادی، وجه تمایزی با علل حقیقی پیدا نمی‌کنند. زیرا عمده تمایز میان علل حقیقی و اعدادی، ضرورت و عدم ضرورت بقای آنها برای بقای معلول است.

شاید بتوان اینگونه از دیدگاه ملاصدرا دفاع کرد و گفت: طبق نظر همه فلاسفه، علل حقیقی اقسامی دارد؛ علت فاعلی، علت غایی، علت قابل، علت مادی و علت صوری (ارسطو، ۲۰۰۶، ص ۱۲۹-۱۳۰؛ ابن سینا، ۱۹۸۰م، ص ۵۲؛ همو، ۱۹۷۹، ص ۲۴۴؛ طوسی، ۱۹۸۲، ص ۳۵۷؛ سهروردی، ۱۹۹۶، ج ۱، ص ۳۷۷؛ صدرالمتألهین، ۱۹۸۱م، ج ۲، ص ۱۲۷). منظور ملاصدرا از انحصار علیت حقیقی در واجب تعالی، علیت فاعلی و هستی‌بخش است. اما سایر علل حقیقی منحصر در ذات واجب تعالی نیستند. زیرا از نگاه ملاصدرا علت غایی و علت فاعلی به یک وجود موجودند و تغایر میان آنها تنها به اعتبار عقل و در ظرف تحلیل است؛ علت قابل، علت مادی و علت صوری نیز صرفاً در امور مادی دارای قوه و استعداد و انفعال و ترکیب وجود دارند (صدرالمتألهین، ۱۹۸۱م، ج ۲، ص ۲۷۰ و ۳۰۷). لذا نمی‌توان این سه قسم از اقسام علت حقیقی را در خداوند متعال تصویر کرد. از طرفی، علیت صادر اول و سایر عقول نسبت به مادون، علیت حقیقی است. اما نه هیچ‌یک از اقسام علتی که فلاسفه گفته‌اند، بلکه قسم دیگری را به آنها اضافه می‌کنیم، و آن «علیت مجرای» است، یعنی موجودهایی هستند که اگرچه خودشان فاعلیت

و هستی‌بخشی ندارند، لکن در فرآیند هستی‌بخشی، مراتب پائین‌تر وجود در دریافت هستی، بواسطه ضعف رتبه وجودی و عدم قابلیت دریافت مستقیم فیض وجود از مبدأ اول، نیازمند وسائلی به عنوان مجاری و واسطه‌هایی برای فیض می‌باشند که کار و نقش آنها مجرائیت و واسطه‌گری است. وجود این وسائط و مجاری در حدوث و دوام بقای مراتب پایین، ضروری است، لذا علت حقیقی محسوب می‌شوند. اما آنها علیت فاعلی نسبت به مراتب پایین ندارند. پس در عین حال که علت حقیقی‌اند، علت فاعلی نیستند. هم مؤثریت، منحصر در خداوند متعال شده است، و هم حقیقی بودن علیت مجردات انکار نگردیده است.

ثالثاً: در تبیین اول از دیدگاه ملاصدرا، طبق نظریه وحدت تشکیکی خاصی، وجود سایر موجودات به عنوان مراتب حقیقت وجود که بینشان رابطه علیت برقرار است، پذیرفته می‌شود، بگونه‌ای که هر یک از مراتب، علت مرتبه پایین‌تر، و معلول مرتبه بالاتر محسوب می‌شود. آیا در اینصورت فاعلیت خداوند و واجب الوجود، فاعلیت طولی است یا مباشر و مستقیم؟ به تعبیر دیگر: آیا وساطت سایر مراتب وجود در طول فاعلیت الهی پذیرفته می‌شود یا خیر؟ اگر واجب الوجود، علت مباشر و مستقیم تمام افعال، در تمام مراتب هستی است، پس نقش سایر مراتب هستی که میان واجب تعالی و مراتب پایین‌تر قرار گرفته‌اند چیست؟ اگر علیتی دارند، پس واجب تعالی علت مستقیم و مباشر و قریب نیست، و اگر علیتی ندارند، با وحدت تشکیکی خاصی، و فرض برقراری رابطه علیت میان مراتب هستی، سازگار نیست.

تبیین چهارم از دیدگاه ملاصدرا: به نظر می‌رسد تبیینی که آقا علی مدرس (زنوزی) از دیدگاه ملاصدرا در بحث «نفی مطلق شریک از واجب الوجود» دارد، به بهترین وجه، پاسخ سؤالات و اشکالات فوق را بدهد. لذا قابل پذیرش است. توضیح آنکه: کمالاتی مانند علم و قدرت و ... را گاهی ما بر خداوند متعال حمل می‌کنیم و گاهی بر سایر ممکنات. سؤال آن است که آیا این حمل‌های متعدد، بدین معناست که دو مصداق از هر یک از این مفاهیم و کمالات وجود دارد؛ که یکی از آنها برای واجب، و دیگری برای ممکن است؟ به تعبیر فنی‌تر؛ آیا واجب الوجود، در کمالات و مفاهیمی که بر او حمل می‌شود، شریک دارد یا خیر؟ همانند نور که دارای دو مصداق است؛ یک مصداق شدید و کامل که به

خورشید اختصاص دارد، و مصداقی ضعیف و ناقص که به چراغ تعلق دارد. در این مورد، خورشید با چراغ در نور شریک است و هر دو مالک مصداقی از نور هستند. در چنین صورتی، چنانچه مالکیت مصداقی که در اختیار ممکن است را به واجب نسبت دهیم، نسبتی مجازی می‌شود، نه حقیقی. اما از آنجا که سهم ممکن در این مفهوم، در مقابل سهم نامتناهی واجب از آن، قابل قیاس و حساب نیست، گوئی -نه حقیقتاً- مفاهیم مذکور به واجب اختصاص دارند. آقا علی مدرس، مطالب فوق را نمی‌پذیرد و معتقد است: واجب تعالی در هیچ یک از مفاهیم و کمالاتی که بر او حمل می‌شود، شریک ندارد (زنوزی، ۱۹۹۷، صص ۸۲ - ۸۹). مالکیت سایر ممکنات بر مصداق این کمالات، همانند مالکیت عبد است، یعنی همان‌طور که خود عبد و آنچه در اختیار و ملکیت عبد است، بعینه متعلق و مملوک مولی است، مالکیت تمام وجود و هر آنچه از کمالات در مراتب هستی وجود دارد، حقیقتاً متعلق به واجب‌الوجود است، چراکه هر کمالی در پهنه هستی، یا عین ذات واجب‌الوجود است، و یا عین الربط به اوست که باز مملوک حقیقی اوست، و هیچ مصداق دیگری برای آن کمال نمی‌توان یافت که شخص دیگری غیر از واجب‌تعالی مالک آن باشد و با واجب در آن کمال، شریک باشد. لذا تمام مصداق کمال در هستی برای واجب‌الوجود است و کسی غیر از او واجد کمالی نیست که مال واجب تعالی نباشد. به تعبیر دیگر: دو مالکیت وجود ندارد، که یکی از برای واجب باشد و دیگری برای ممکن، بلکه مالکیت ممکنات از هر کمالی، بعینه مالکیت واجب از همان کمال است. در واقع، واجب تعالی دارای دو نحو مالکیت است: یک نحو در مرتبه ذات خود، و یک نحو نیز در مرتبه فعل. لذا نسبت دادن هر کمالی به ممکنات، بعینه نسبت دادن آن کمال است به واجب، البته نه بحسب ذات واجب، بلکه بحسب فعل او و در مرتبه فعل مذکور. از اینرو هنگامی که کمالی را هم بر واجب، و هم بر ممکن حمل می‌کنیم؛ دو حمل نداریم، بلکه یک حمل است، و حمل کردن آن بر ممکن، دقیقاً به معنای حمل کردن آن است بر واجب به حسب فعل و در مرتبه ممکن مذکور (عبودیت، ۲۰۰۷، ج ۲، صص ۲۲۴-۲۲۷).

در فاعلیت و علیت واجب تعالی نیز امر بر همین منوال است. یعنی: تمام افعالی که در مراتب هستی ایجاد می‌شوند، اگرچه به ممکنات نسبت داده می‌شوند، لکن از همان

حیث و جهت که به ممکنات نسبت داده می‌شوند، به واجب نیز منسوب‌اند. در واقع حمل فعل بر فاعل ممکن و واجب، دو حمل نیست، بلکه یک حمل است. زیرا ممکن، عین الربط به واجب است و مالک حقیقی خود او و فعل او، واجب تعالی است. لذا افعال او نیز حقیقتاً منسوب به واجب است (زنوزی، ۱۹۹۷، ص ۸۲). مؤید تفسیر آقا علی مدرس، خود سخنان ملاصدرا است. هنگامی که می‌نویسد: «بدرستی که حیثیت نسبت فعل به عبد، بعینه حیثیت نسبت آن است به پروردگار، و فعلی که از عبد صادر می‌شود، از همان وجه از رب صادر شده است» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۳۸۷). «همانطور که وجود زید بعینه امری متحقق در واقع است و به او منسوب است ... علم و اراده و حرکت و سکون و جمیع افعالی که از او صادر می‌شود، همانطور منسوب است به حق اول حقیقتاً نه مجازاً .. به نحوی اعلی و اشرف..» (همان، ص ۳۷۴). بنابراین، اگرچه وساطت مراتب پایین وجود در فاعلیت پذیرفته می‌شود، لکن همین فاعلیت، از همین جهت و حیث، بعینه به واجب تعالی که تمام مراتب وجود، عین الربط به اویند نسبت دارد، منتهی فاعلیت او در مراتب پایین، فاعلیت در مرتبه فعل است، نه در مرتبه ذات.

بررسی تطبیقی دو دیدگاه

اشتراکات: الف) هر دو دیدگاه در تبیین نحوه فاعلیت الهی و غیرالهی، قاعده «لامؤثر فی الوجود الا الله» را می‌پذیرند و بر آن تأکید می‌کنند؛ ب) دیدگاه اشاعره و برخی تبیین‌ها از دیدگاه ملاصدرا، کثرت موجودات و تمایز وجود الهی و غیرالهی را می‌پذیرند.

افتراقات: الف) اشاعره با تکیه بر قاعده، خداوند متعال را تنها فاعل و علت همه افعال، و مؤثر در تمام آثار، و مباشر جمیع حرکات، و بوجودآورنده کل موجودات در تمام مراتب هستی می‌دانند و هیچ‌گونه تأثیری را برای سایر پدیده‌ها، به هیچ‌وجه نمی‌پذیرند. اما ملاصدرا ضمن اثبات فاعلیت قریب خداوند برای تمامی افعال، نقش مخلوقات در افعال، و گونه‌ای از تأثیر و تأثر در میان آنها را اثبات می‌کند. ب) لوازم دیدگاه اشاعره، انکار علیت و تأثیر و تأثر میان موجودات امکانی و فروکاهش آن به تعاقب پدیده‌ها؛ انکار نظم و نظام کلی و فراگیر قانونمند درعالم مخلوقات؛ انکار ارتباط و تأثیر بندگان در افعالشان (جبر)؛ انکار امکان تولید نتیجه از مقدمات قیاس، می‌باشد، درحالی که دیدگاه ملاصدرا رابطه

علی میان مخلوقات؛ وجود نظم و نظام کلی در جهان؛ اختیار بندگان؛ امکان استنتاج از مقدمات قیاس را در کنار توحید افعالی، تبیین و اثبات می‌کند. ج) مبانی ملاصدرا در تبیین دیدگاه خویش کاملاً متفاوت با مبانی اشاعره است؛ مبانی ملاصدرا عبارتند از اصالت وجود، تشکیک خاصی وجود، قاعده بسیط الحقیقه، عین ربط و تعلق بودن معلول نسبت به علت، متفرع بودن ایجاد بر وجود، در نتیجه: راه داشتن احتیاج و تعلق در مقام افعال ممکن الوجود، علاوه بر ذات آنها، و عین فقر و تعلق بودن ذات و افعال ممکن الوجود به واجب الوجود. اشاعره به هیچ یک از این مبانی باورمند نیستند؛ د) اشاعره منکر وحدت شخصی وجودند. اما برخی تبیین‌ها از دیدگاه ملاصدرا مبتنی بر نوعی پذیرش وحدت شخصی حقیقت وجود است.

نتیجه‌گیری

دیدگاه اشاعره در تبیین و تفسیر قاعده «لامؤثر فی الوجود الا الله» که بر پایه توحید افعالی و تقدیس وجود الهی است، هرگونه رابطه علی و معلولی و تأثیر و تأثری در میان مخلوقات و ماسوی‌الله را نفی می‌کند. لذا منجر به پذیرش جبر در انسان و نیز نفی رابطه منطقی میان مقدمات قیاس با نتیجه آن می‌شود. این دیدگاه از اشکالات جدی بر خوردار است و غیر قابل پذیرش است. اما از میان تبیین‌های متعددی که از دیدگاه ملاصدرا می‌توان ارائه کرد (تبیین فاعلیت انحصاری الهی از طریق ۱- وحدت سریانی حقیقت وجود؛ ۲- وجود رابط بودن مخلوقات نسبت به خداوند متعال؛ ۳- علت اعدادی دانستن مخلوقات و انحصار علت حقیقی در خداوند متعال؛ ۴- تبیین آقا علی مدرس)، به نظر می‌رسد تبیینی که آقا علی مدرس زنوزی از دیدگاه صدرالمتهلین ارائه کرده است، تا حد زیادی خالی از اشکال است. در تبیین آقا علی مدرس، اگرچه وساطت مراتب پایین وجود در فاعلیت پذیرفته می‌شود، لکن همین فاعلیت، از همین حیث، بعینه به واجب‌تعالی که تمام مراتب وجود، عین‌الربط به اویند نسبت دارد، منتهی فاعلیت او در مراتب پایین، فاعلیت در مرتبه فعل است، نه در مرتبه ذات. براین‌اساس در عین حال که وساطت مراتب پایین وجود در فاعلیت موجه می‌گردد، از همان جهت

بعینه نسبت افعال مخلوقات در مراتب وجود که عین ربط به ذات الهی هستند نیز به وجود واجب توجیه می‌شود.

مشارکت نویسندگان

صد در صد فعالیت پژوهشی در مقاله حاضر بر عهده نویسنده مسئول مقاله؛ یعنی آقای یحیی نورمحمدی نجف آبادی است.

تشکر و قدردانی

مقاله حاضر حاصل تلاشهای نویسنده مسئول مقاله است که با استفاده از امکانات دانشگاه ملی ملایر و در ساعات مؤظفی در آن دانشگاه، در قالب طرح پژوهشی نگارش یافته است. در همین جا از مسئولان محترم دانشگاه ملایر به ویژه دانشکده علوم انسانی و معاونت پژوهش دانشگاه، کمال تشکر و سپاس خویش را ابراز می‌دارم و برای ایشان آرزوی سربلندی و عزت و سلامت می‌کنم.

تعارض منافع

«هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.»

منابع و مآخذ

- The Holy Quran.
 Aboudit. A, *an introduction to Nizam Hekmat Sadraei*. Tehran: Samt, first edition, first volume; 2006. Persian.
 Aboudit. A, *an introduction to Nizam Hekmat Sadraei*. Tehran: Samt, first edition, second volume; 2007. Persian.
 Aristotle, *Metaphysics*. Sharafuddin Khorasani. Tehran: Nash Govtar. 4th editio;. 2006. Persian.
 Ash'ari. A, *Islamic essays and differences between Muslims*, Franz-Steiner. Germany-Wiesbaden: third edition; 1979. Persian.
 Avicenna. H, *Ibn Sina's Epistles*. Qom: Bidar Publications; 1979. Arabic.
 Avicenna. H, *Ayoun Al-Hakmeh*. Beirut: Dar al-Qalam, 2nd edition; 1980. Arabic.

- Barati. M, "*Examination of the Ash'are interpretation of the theory of creation from non-existence*", Philosophical Research Journal, No. 4; 2007. Persian.
- Eji. Sh, *Description of Attitudes, Al-Sharif al-Razi*. Qom: first edition; 1946. Arabic.
- Ghazali. A, *Al-Economics of Belief, Dar al-Kitab al-Alamiya*. Beirut: first edition; 1988. Arabic.
- Ghazali. A, *Tahaft Al-Falasafeh, Dar and Maktaba Al-Hilal*. Beirut: first edition; 1994. Arabic.
- Ghoshchi. F, *description of abstraction*. Bi na; 1932. Arabic.
- Hosseini Tousi's interest. S, "*Causality from the perspective of Ash'era, the school of separation and transcendental wisdom*". Hozha Magazine, No. 92; 1999. Persian.
- Kakaei. Q, "*Tawheed verbs from the perspective of Ash'are and mystics*". Nama Mofid magazine, No. 3; 2007. Persian.
- Marashi. Gh, *Ahqaq al-Haq and Izhaq al-Batil, School of Ayatollah Marashi-Najafi*. Qom: first edition; 1988. Persian.
- Mohagheq Damad M and Aghamohammedreza. M, "*Criticism and investigation of personal unity of existence based on Mulla Sadra's interpretation*". Hekmat Sadraei magazine, number 1; 2016. Persian.
- Mulla Sadra. M, *Al-Hikma al-Muttaaliyyah fi al-Isfar al-Araba al-Aqliyyah. Darahiya al-Trath al-Arabi*. Beirut: second edition; 1981. Arabic.
- Mulla Sadra. M, *Philosophical Essays Collection*. Tehran: Hekmat Sadra Foundation; 2010. Arabic.
- Muzaffar. M, *Dalai al-Sadeq, Al-Al-Bayt Institute (AS)*. Qom: first edition; 2001. Arabic.
- Nafisi. N, "*Tawheed verbs in transcendental wisdom*". Khordname-Sadra magazine, number 43; 2006. Persian.
- Razi. F, *Al-Massal, Dar al-Razi*. Oman: first edition; 1990. Arabic.
- Sabz Ali. Gh, "*Tawheed verbs from the perspective of Sadr al-Mutalahin*". Raskhun site; 2010. Persian
- Shahrastani. M, *Nations and Al-Nahl, Al-Sharif Al-Razi*. Qom: 3rd edition; 1985. Arabic.
- Sobhani. J, *Lectures on Theolog., Ali Rabbani Golpayegani Talchis*. Qom: Imam Sadiq Institute (pbuh). 11th edition; 2007. Arabic.
- Sohravaradi. Sh, *Sheikh Ashraq's collection of works*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. second edition; 1996. Arabic.
- Tabatabaei. M, *Commentary on transcendental wisdom*. stone printing; Bitā .Arabic.

Taftazani. S, *Sharh al-Aqeed al-Nafsiyyah, al-Azhariya Al-Alkaliyat School*. Cairo: first edition; 1986. Arabic.

Tusi. N, *Basis of quotation*. Tehran: University of Tehran, 3rd edition; 1982. Arabic.

Tusi and others. N, *Words of Al-Muhaqqin*. Qom: Bina, second edition; 1962. Arabic.

Tusi. M, *Description of Abstraction of Beliefs, Commentary: Ali bin Muhammad Ghoshji*, Razi. bija; 1868. Arabic.

Zenouzi. A, *Badai al-Hakm*. Tehran: Al-Zahra; 1997. Arabic.

معرفی نویسنده

حجت الاسلام دکتر یحیی نورمحمدی نجف آبادی عضو هیات علمی و استاد دانشگاه ملی ملایر است.

ایشان در سال ۱۳۷۲ وارد حوزه علمی قم شده و دروس سطح را تا سال ۱۳۸۲ به اتمام رسانیده است و از سال ۱۳۸۲ وارد درس‌های خارج شده است و از محضر آیات عظام: بحجت، مکارم شیرازی،

سبحانی، وحید خراسانی، مددی، شاهرودی، اسماعیل پور در درس‌های خارج فقه و اصول بهره‌مند گردیده است. در سال ۱۳۸۱ مشغول به تحصیل در مقطع کارشناسی رشته فلسفه، در مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) شده است، و در سال ۱۳۸۶ موفق به کسب مدرک کارشناسی شده است. در سال ۱۳۹۰ موفق به کسب مدرک کارشناسی ارشد فلسفه عام، و در سال ۱۳۹۵ مدرک دکترای رشته حکمت متعالیه از آن مؤسسه شده است. وی عضو هیات مدیره انجمن علمی معرفت‌شناسی حوزه علمی قم و عضو گروه علمی فلسفه جامعه الزهرا سلام الله علیها بوده است. ده‌ها مقاله و کتاب از نویسنده تاکنون به چاپ رسیده است. نویسنده عضو هیات تحریریه و ارزیاب مقالات علمی چندین مجله علمی می باشد. زمینه‌های تخصصی ایشان عبارتند از: فلسفه و کلام اسلامی، معرفت‌شناسی، فلسفه اخلاق، تفسیر، و علم النفس.

Noormohammadi Najafabadi. Y. Malayer University, Malayer, Hamadan, Iran

✉ normohamadi126@gmail.com

How to cite this paper:

Yahya Noormohammadi, Najafabadi (2023). A Comparative Study of the Views of Ash'areh and Mulla Sadra on the Mode of Divine and Non-Divine Agency According to the Rule: "There is no Affective on the Existence Except Allah". *Journal of Ontological Researches*, 12 (23), 245-271. Persian.

DOR: 20.1001.1.23453761.1402.12.23.10.8

DOI: 10.22061/orj.2023.1908

URL: https://orj.sru.ac.ir/article_1908.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.

